

«БОБУРНОМА»ДАГИ МАҚОЛ ВА МАТАЛЛАРНИ ТАРЖИМА ҚИЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Дилафрўз Ахтамовна МУҲАММАДИЕВА

таянч докторант

Алишер Навоий номидаги

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёт

университети

Тошкент, Ўзбекистон

d. muhammadiyeva@mail.ru

Аннотация

Ушбу мақолада «Бобурнома»да қўлланган паремаларнинг туркча таржимада ифодаланишидаги ютуқ ва камчиликлар таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: «Бобурнома», таржима, парема, мақол, матал, лексик бирлик.

ПРИНЦИПЫ ПЕРЕВОДА ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК ИЗ «БАБУРНАМЕ»

Дилафруз Ахтамовна МУҲАММАДИЕВА

базовый докторант

Ташкентский государственный университет

узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

d. muhammadiyeva@mail.ru

Аннотация

В данной статье проанализированы успехи и недостатки в выражении парем, использованных в “Бабурнаме”, в турецком переводе

Ключевые слова: «Бабурнаме», перевод, парема, пословица, поговорка, лексическая единица.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари асрлар мобайнида олимлар томонидан қизгин ўрганилиб, таржима қилиниб келинаётгани бежиз эмас. Негаки, асар йигирмадан зиёд фан йўналишлари учун қимматли манба саналиб, тилшунослик соҳаси учун ҳам бебаҳо хазинадир. Асарни туркий тилларнинг ифода имкониятлари акс этган қомус сифатида баҳолаб, унда ўзбек тили тарихига оид муҳим хусусиятлар акс этганини таъкидлаш жоиз. Асардаги паремалар таҳлили сўз этимологияси, семантик таркиби, тарихий кўринишларини аниқлашда ўзига хос қиймат

касб этади. Аммо шуни ҳам алоҳида қайд этиш жоизки, паремалар лексик бирликларга нисбатан мураккаб компонентли лисоний ҳодиса бўлганлиги сабабли уларни таржимада ифодалаш ҳам таржимондан алоҳида масъулият талаб қилади.

Таржима назариясидан шу нарса маълумки, паремалар асардаги бадиий-тасвирий воситалар сифатида фикрнинг оддий баёнидан кўра кўпроқ асарнинг образли ҳамда ҳиссий-тасвирий қийматини ошириш каби услубий ўзига хосликларни ифода этишда иштироқ этади. Шунинг учун пареманинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларни мақсадга мувофиқ таржима қилишга интилиш бадиий асарни қайта яратишга тенгдир. Бир сўз билан айтганда, аслият ва таржима тиллари мақол ва маталларнинг табиатини қиёсий ўрганган ҳолда, улар орасидаги мазмуний-услубий мувофиқлик ҳолатларини аниқлаш ва таржима жараёнида уларнинг бирини иккинчиси воситасида талқин этиш йўллари ва имкониятларини белгилаш тўлақонли таржима яратиш учун замин ҳозирлайди.

Таъкидлаганимиз каби «Бобурнома»да ҳам муаллиф воқеа ва ҳодисани тасвирлаш учун мақол, матал ва фраземалардан маҳорат билан фойдаланадики, бу ҳодиса асар тилининг янада равон ва жозибадорлигига хизмат қилади. “Бобурнома”нинг дунё тилларидаги таржималарини кўздан кечиран экансиз бундай масъулиятли вазифани ҳар бир таржимон ўзига хос тарзда бажарганига гувоҳ бўласиз. Жумладан, бу бебаҳо асарнинг Р.Р.Арат томонидан 1943-1946 йилларда амалга оширилган туркчадаги илмий таржима нашрини ўрганар экансиз паремаларни таржима қилишда куйидаги ҳолатлар кўзга ташланганига амин бўласиз:

1. Парема сўзма-сўз таржима қилинган;
2. Парема бирор грамматик воситани ўзгартириш орқали таржима қилинган;
3. Пареманинг таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.

Мақоллар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Масалан, *Марг бо ёрон сур аст-дўстлар билан бирга бўлган ўлим тўйдир* мақоли *Dostlarla beraber ölüm düğündür* (Дўстлар билан биргаликда ўлим тўйдир) тарзида таржима қилинади. *...ne gibi iztirap ve meşakkat olursa: ben de göreyimve halk nasıl tahammül edip duruyorsa ben de durayım-diye düşündüm. Farsça bir mesel vardır; Dostlarla beraber ölüm düğündür [5;214]*. Кўринадики, бу ерда мақол сўзма-сўз таржима қилинган.

Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғурур мақоли Бобурнинг вақтида ҳаракат қилмай, душманини қочириб қўйганлиги ҳақида. *Ушмундоғ қопуда келган ганим мутазаррир бўлмай ажрашди. Масал борким, «Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғурур» [1;74]*.

Бу мақол туркча матнда *Karıdakını kapmazsa, ihtiyarlayıncaya kadar nedamet eder [5;76] капи* (эшик)дағини қопмаса, қаригунга қадар надомат қилади тарзида сўзма-сўз таржима қилинади.

Мақоллар ва маталларни ўгириш жараёни таржима амалиётида муҳим ўрин эгаллайди. Бунда таржимондан зийраклик ва катта маҳорат талаб қилинади. Чунки айнан мақол ва маталларнинг таржимасини чиройли ёритиб бера олмаслик бадий асар мазмунига путур етказиши мумкин. Аммо юқоридаги мақолнинг сўзма-сўз таржимаси асарнинг бадииятига путур етказмайди, аксинча, унинг китобхонга тушунарлилик даражаси ортади. Эҳтимол, уни турк тилидаги бошқа бир мақол билан берганда бундан ҳам чиройлироқ, образлироқ чиққан бўлар эди.

Бобур Кобул тасвирида *оби ангур* узуми ва ундан тайёрланадиган чоғир ҳақида шундай дейди: *Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдур. Маст чоғирлари бўлур. Хожя Хованд Сайид Домани кўҳийнинг чоғири тундлуқ била маишхурдир. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қилурларки: «лаззати май маст донад, ҳушёрон чи ҳаз» [1;108]*. Ўзбек тилига *майнинг лаззатини маст билади, ҳушёрларга ундан нима баҳра бор* деган маънони ифодаловчи бу форсий мақол турк тилига *Şarabın lezzetini sarhoş bilir; akli başında olan ondan ne zevk alır [5;140]* – Шаробнинг

лаззатини сархуш билади, ақли бошида бўлган(хушёр) нима завқ олади (таржима бизники –Д.М.) тарзида таржима қилинади. Кўриниб турибдики, деярли барча сўз тўғридан-тўғри таржима қилинган, фақат хушёр сўзи *akli başında olan* бирикмаси билан ифодаланган, ҳозирги турк тилида хушёр сўзи *uyanık, dikkatli* деб ўгирилади. Бу ерда таржимон, эҳтимол, маънони янада аниқроқ беришни мақсад қилгандир, зеро мақол маъноси жуда аниқ ва тушунарли тарзда таржима қилинган. Яъни мақол таркибни ўзгартирган ҳолда таржима қилинган.

Паремалар кўп маъноли ва кўп вазифали бирликлардир, мазмун жиҳатидан мос икки тил бирликлари таржимада ҳар доим ҳам бир-бирига тўлиқ мос келавермайди. Муайян матндаги паремалар мазмуни фразеологик эквивалентлар, мақоллар ёки муқобил вариантларда ўз ифодасини тўлиқ топмаслиги мумкин. Юқоридаги мисолда айни шу ҳолат кўзга ташланади.

Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхши мақоли турк тилига *Kötü adla yaşamaktansa iyi adla ölmek daha iyidir[5;357]*- ёмон от билан яшамоқдан яхши от билан ўлган янада яхшидир (таржима бизники – Д.М.) тарзида таржима қилинади. Эътибор берсак, бу таржимада анча ўзгариш мавжуд: *тирилгандин* сўзи «яшамоқдан»га, *ўлган яхши* бирикмаси «ўлмак янада яхшидир»га ўзгарган.

тирилгандин – yaşamaktansa,

ўлган яхши – ölmek daha iyidir.

Бу фарқ маънонинг ўзгаришига ҳам сабаб бўлган ва мақол таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.

Шу мақолнинг мантиқий давоми бўлган *Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд* (Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр демишлар) матали Темурий шаҳзодалар Шайбонийхонга қарши бирикаётганда Кепак Мирзонинг аҳдига вафо қилмай келмаганлиги воқеасини ёритиши жараёнида келтирилган. *Ғаразким бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдан баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилгайким, андан сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига*

хушдин асари бўлса, нега андоғ амрга иқдом ва эҳтимом қилмағайким, қилгондин сўнг муҳтаҳсин дегайлар: *Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд [1;142.]* .

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд (Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр демишлар) мақоли *ismın zikredilmesine hekimler ikinci bir ömür adını vermişlerdir [5;204.]* тарзида ўтирилган. Бу таржимада сўзлар ва грамматик шакллар алмашган. Яъни туркча таржимани сўзма-сўз ўзбекчага ўтирсак: *Исмини зикр этишларига ҳакимлар иккинчи умр отини берганлар. Шухрат билан ёдланиши - исмини зикр этиши; ёдланишни-зикр этишларига; демишлар-отини берганлар* бирликлари билан ифодаланган. Бу мақол грамматик воситалари ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.

Ким ўлар ҳолатга етса ул билур жон қадрини мақоли ўлар ҳолатга етган инсоннинг кўнгил кечинмаларини ўзида акс эттирган. *Жон мундоғ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким: «Ким ўлар ҳолатга етса ул билур жон қадрини».* Ҳар қачон бу воқеъайи ҳоила хотиригимга келса, *бехост ҳолим мутағаййир бўлур [1;218.]*.

Бу мақол турк тилига *canın kadrini ölmek üzere olan kimse bilir* тарзида таржима қилинади. Аммо бу ерда ўзбекча матндаги қўшма гап содда гап тарзида берилган, шеърый оҳанг ҳам бузилган. *Can böyle aziz bir şey imiş böyle oldugunu bilmezdim. Bir misravadır: canın kadrini ölmek üzere olan kimse bilir [5;347].*

Мақоллар, маталлар, идиомалар таржималари шу амалиётнинг энг хузурбахш ижодий соҳаларидан. Улар таржимаси ифодаларида таржимоннинг лаёқати, истеъдоди, сўзни, образлиликни юксак даражада англаш ва ҳис қила билиш қобилияти намоён бўлади [4;4].

Маталларда ҳам баъзан тўлиқ мос тушадиган сўзлар орқали, баъзан таркиби ўзгарган ҳолда қилинган таржималар учрайди. *Он гузарро об бурд* матали «*у даврлар ўтиб кетди, ҳозир замон бошқа*» деган маънони билдиради. Албатта, асар мазмунидан маталнинг ўз маъносини ҳам

тушуниш мумкин. Дедиким, агар гузар топилса, худ келгусидир, вале гузарлар сув улгайгач тагайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд» [1;104]. Мазмуни: агар кечиб ўтадиган жой тополса, келади, аммо кечувлар сув кўнайгач, ўзгариб кетган, деди. Шундай масал борки, «ул кечувларни сув олиб кетди». Бу ўринда Бобур сўз ўйини қилади: матал ўз маъносида «кечув йўқ, шунинг учун келолмайди», дегани бўлса, кўчма маънода, «аввалги шавкати йўқ, шунинг учун келолмайди», маъносини билдиради.

Туркча матнда бу матал қуйидагича ифодаланган: *Eğer geçit bulunursa, çabuk gelir; fakat su yükselince, geçitler değişir. Bir darb-ı mesel vardır: «o geçidi su götürdü» – dedi [5;133].* - Агар кечув бўлса тезда келади, фақат сув кўтарилса, кечувлар ўзгаради. Бир масал бордир: у кечувни сув ўзгартирди – деди (таржима бизники –Д.М.). Кўринадики, бу ерда ҳам маталдаги сўзлар маъносига мувофиқ таржима қилинган. Биз маталлар доирасида таҳлил қилган икки мисол ҳам сўзма-сўз таржимага оид.

«Таваккал қилиб иш бошлаш» маъносини берувчи *гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ – гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўққиз* матали Бобур жанг услубининг бир қиррасини намоён қилади. У баъзан кўп сонли душманга қарши кам аскар билан қарши чиқиб, аксар ҳолларда ғалаба қозонган. Бундай таваккалчилик унга Самарқандни олишда, Иброҳим Лўдий билан тўқнашувда фойда келтирган. *Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечтиким, ул масал борким, «Гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ». Чун бу кетмас, Лахурдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг [1;186].* Демак, Давлатхоннинг 30-40 минг қўшинига қарши ўзининг ўн икки минг лашкари билан урушмоқчи. Бу матн туркча таржимада бироз бошқачароқ ифодаланган: *Devlet Han bu ihtiyarlığı ile, beline iki kılıç kuşatmıştır. Bunlar şiddetli vuruşacaklardır. – Bir darb-ı mesel vardıron dost dokuzdan evladır. Eldeki vasitalardan hiç birini kaçırmamak için, Lahur'dakileri kendimize takıp sonra vuruşalım –diye düşündük [5;289].* Бу ерда *гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ* матали

on dost dokuzdan evladır, яъни «ўн дўст тўкқиздан яхшироқдир» деб таржима қилинган. Матал таркибидаги гоҳ-гоҳ боғловчиси тушиб қолган, *ўн бир (ёздаҳ)* сўзи ҳам *ўн (он)* тарзида таржима қилинган. Эътиборлиси, бундай матал ёки мақол ҳозирги турк тили мақоллари луғатида ҳам топилмади. Кўринадики, бу матал таркибни ўзгартириб қилинган таржимага киради.

Шайбонийхон сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбарбийва Кўнакбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ. Масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ» [1;78]. Шайбонийхоннинг қилмишларига баҳо бериш учун қўлланган *узраш батар аз гуноҳ – узри гуноҳидан ёмонроқ* матали ҳам турк тилига бироз ўзгариш билан таржима қилинган.

Şıbanı Han, Hoca'nın öldürülmesi işinin kerdisinden olmadığıni ve katillerin Kanber Bi ile Köpak Bi olduğunu söylemiş. Bu ise daha kötüdür. Bir atalar sözü vardır Özü kabahatinden büyük. Бу матн таржимасида бир неча фарқ мавжуд. Биринчидан, *Хожанинг иши – Hoca'nın öldürülmesi işi (Хожанинг ўлдирилганлиги иши)* тарзида ўзгартирилган, иккинчидан, ўзбекча матнда бўлмаган *katillerin – қотилларнинг* сўзи қўшилган. Албатта, бу қўшимча киритишлар матнни аниқроқ тушунтириш учун, аммо учинчи, матал билан боғлиқ фарқ ҳақида бундай деб бўлмайди. Матал таркибидаги, яъни асл матндаги *батар (ёмонроқ) сўзи büyük(катта) сўзига ўзгарган.* Туркча матн таржимаси қуйидагича: *Шайбонийхон Хожанинг ўлдирилиши ишини ўзидан эмаслигини ва қотилларнинг Қанбарбий ва Кўнакбийлар эканлигини айтармиш. Бу эса яна ёмонроқ. Бир мақол бордир: узри қабоҳатидан катта (таржима бизники – Д.М.).* Бу таржима орқали *Шайбонийхоннинг узри олдида қабоҳати арзимас иш* деган маъно келиб чиқади.

«Бошқа халқнинг мақол ва маталини сўзма сўз таржима қилишда ғоят моҳирлик ва эҳтиёткорлик талаб этилади. Акс ҳолда, бошқа халқнинг миллий тафаккур тахлитини айнан акс эттираман деб, мақолни куруқ гапга, матални эса суюқ бирикмага айлантдириб қўйиши ҳеч гап эмас» [3;245]. Айрим мақол ва маталлар, фразеологик бирикмалар сўзма-сўз таржима

килинганда ўз қимматини йўқотади, улар замиридаги ҳикмат, миллий колоритга хос бўлган турфа жиҳатлар, асосий ва кўчма маънолар таржима тилида тўла ўз аксини топа олмайди. Аммо биз тадқиқ этаётган манбалар тили бир тил оиласига, муштарак анъаналарга эгаллиги учун миллий колоритга мос келмаган ўринлар учрамайди.

Афоризмлар «Бобурнома» матнидаги энг кўп қўлланган паремалар сирасига киради. Уларнинг таржима қилиниш жараёнида ҳам бир талай ўзгартиришлар киритилган.

Корҳоро бавақт бояд жуст Кори бевақт суст бошад суст (Ишлар вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст) афоризмини Бобур иккиланиб ўтириши натижасида омадини қўлидан чиқарганидан афсусда ёзган. Туркча таржимада афоризмнинг берилиши кўйидагича:

İşlerin zamanında yapılması lazımdır, vakitsiz yapılan iş gevşek olur, gevşek [5;76].

Таржима, форсий байт билан қиёсланганда, тўғри амалга оширилган, аммо *vakitsiz* сўзи «бевақт» деган маънони ифодалаши мумкинлигини эътиборга олсак, бироз нуқсон пайдо бўлади, яъни вақтидан олдин бажарилган иш суст бўлади деб ҳам тушунилиши мумкин. Бу ўринда ўзбекча матндаги табдил аниқроқ маъно ифодалайди: *вақтида бажарилмаган иш суст бўлади. Ба тунди сабук даст бурдан ба тиг, Ба дандон газад пушти дасти дариг [1;82]* афоризми Бобурнинг шошилиб жангга кириб, афсусланиб қолганлиги ҳақида. Бобур мунажжимларнинг «*саккиз юлдуз оралиқда, бугун урушсангиз галаба сиз томонда*», деган гапларига ишониб, шошилиб жангга киради, аммо яхши тайёр бўлмаган кўшин билан Шайбонийхондан мағлубиятга учрайди. Ўзининг аччиқ сабоғини ана шу афоризм орқали баён этади.

Юқоридаги байт бир неча манбада турли хил изоҳланган. «Бобурнома»нинг илмий-танқидий матнида «*Енгилтак аччиғланганда тиг билан қўлини кесар, сўнгра қўли орқасини тиши билан чайнар*» [1;82]

тарзида изоҳланади, «Бобурнома» табдилида эса *Ғазабдан ханжарга қўл чўзган киши, Афсус бармоғини тишлашдир иши* [2;81] деб шеърӣй шаклга солинади. Туркча матнда бу байт *Hiddetli hemen elini kılıca uzatan, peşiman olarek, elinin arkasını ısırır* [5;93] – *ғазабли тезда қўлини қиличга узатса, пушаймонлик билан қўлининг орқасини тишлайди* деб таржима қилинган.

Асл матн	Танқидий матн	Табдил	Туркча матн
Тунди сабук	Енгилтак	Киши	<i>Hiddetli</i> (ғазабли)
Даст бурдан	Қўлини кесади	-	<i>Elini uzatan</i> (қўлини узатади)
Тиғ	Тиғ	Ханжар	<i>Kılıc</i> (қилич)
Ба дандон	Тиши билан	-	-
Газад	Чайнар	Тишлаш	<i>ısırır</i> (тишлайди)
Пушти дасти	Қўли орқаси	Бармоғи	<i>elinin arkası</i> (қўлининг орқаси)
Дариг	-	Афсус	<i>Peşiman olarek</i> (пушаймонлик билан)

Кўринадики, афоризм танқидий матнда сўзма сўз таржима қилинган, фақатгина *дариг* – *афсус* сўзи акс этмай қолган, табдилда шеърӣй усулни сақлаб, мажозий маъносинигина ёритиш билан чекланилган, аммо *тунди сабук* – *киши* деб, *тиғ* сўзи *ханжар* деб, *пушти дасти* (қўлининг орти) – *бармоқ* деб ўзгартирилган, *ба дандон* (*тиши билан*) сўзи тушиб қолган. Туркча матнда ҳам қатор ўзгаришлар мавжуд. Биринчидан, *даст бурдан* (қўлини кесади) бирикмаси *elini uzatan* (қўлини узатган) тарзида ўзгартирилади, иккинчидан, *тиғ* сўзи *kılıc* (қилич)га айланади, учинчидан, *ба дандон* (*тиши билан*) бирлиги таржимада акс этмаган. Шунча ўзгариш бўлишига қарамасдан, таржимон Бобур айтмоқчи бўлган мажозий маънони ифодалай олган.

Аксарият ҳолларда таржимон ҳар бир мақол, матал ёки идиомага, асарда тасвирланаётган воқеалар мазмуни, объект, миллий муҳит ва услуб хусусиятига кўра, ўз тилидан муқобил ёки монанд бирикмалар топиб қўяди, ёки уларни сўзма-сўз таржима қилади. Шунга кўра, айтиб берилган хил мақол ёки идиомани ҳам бир қанча ўринларда, маънога қараб, ҳар хил ўгириш мумкин.

Бинобарин, ҳар қандай ҳоллар учун баб-баравар мувофиқ келадиган тайёр рецепт топиш амри маҳол [3;118].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома // Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 335 б.
2. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома // Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллахўжаевалар табдил қилишган. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 288 б.
3. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966. – 263 б.
4. Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. – Тошкент, 2008. – 118 б.
5. GaziZahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'unHatıratı),I-II-cilt. – Ankara, 1987. – 678 b.